

Naracija u historiografiji

Paul Ricœur, *Vrijeme i pripovjedni tekst*, Pariz 1983-1985.

*Rad se bavi istraživanjem odnosa fikcije i historije kakvo je Paul Ricœur iznio uglavnom u svojoj knjizi *Temps et récit*. Ricœur govori o posrednoj vezi utemeljenoj na narativnom razumijevanju. Svoju tezu argumentira postupno, krčeći put kroz analize djela onih teoretičara koji poriču narativni karakter historije (R. Aron, H.-I. Marrou, F. Braudel, C. Hempel, Ch. Frankel, W. Dray, G. H. von Wright), a potom i onih koji su u teoriji historije na strani narativističkih tendencija (A. Danto, W. B. Gallie, H. White, P. Veyne). Pritom, vjeran svom hermeneutičkom zadatku, razmatra spoznajne postupke objašnjenja, razumijevanja i tumačenja. Historiju, po Ricœuru, unatoč njezinim dokumentarističkim, nomološkim i znanstvenim pretenzijama, trebamo razumjeti kao oblik naracije, ali je važno točno odrediti što naracija jest te kakav je referencijalni odnos u historiografskom diskursu i koji je njegov doprinos refiguraciji vremena. Historija, koliko god se trudila braniti „objektivnu“ stvarnost u svojim tekstovima, uvijek je, zapravo, samo odnos prema pamćenju.*

Svoje istraživanje pripovjednih oblika, izloženo u knjizi *Vrijeme i pripovjedni tekst*,¹ Ricœur usmjerava prema verbalnim tvorevinama historiografskog i fikcionalnog diskursa. U oba ga zanima njihov odnos prema istinitosti iskaza: u historijskom diskursu svijet se ponovno konfigurira kao „istinit“ u smislu da su se „događaji koje opisuje doista dogodili te da je objašnjenje tih događaja plauzibilno“, a u fikcionalnom diskursu „istina“ priče ovisi o objašnjenju koje mi kao čitatelji izvodimo iz razumijevanja vlastitih života. Pritom se Ricœur, vjeran svom hermeneutičkom zadatku, ne zaustavlja na problemu referencionalnog odnosa historiografskog teksta prema realnosti, nego analizira njegov komunikativni potencijal kao i komunikativne strategije i autora i čitatelja.

Epistemološki rezovi u odnosu historija-priča

Teoretičari historiografskog diskursa s jedne strane poriču svaku vezu između historije i pripovjednog teksta te, dakako, negiraju uporište historije u vremenu naracije i u vremenu radnje, a s druge strane, odnos historije i pripovjednog teksta shvaćaju kao odnos vrste prema rodu ili inzistiraju na izravnoj vezi između vremena realne radnje i povijesnog vremena. Ricœur govori o posrednoj vezi: po njemu, historijsko znanje proizlazi iz narativnog razumijevanja, a da pritom ne gubi ništa od svoje znanstvene ambicije (usp. RICŒUR 1983, 118). Svoju tezu argumentira u etapama, postupno, krčeći put kroz analize metodoloških postavki i ostvarenja suvremene francuske historiografije, preko nomoloških tendencija i revizije nomološkog modela unutar neopozitivističke epistemologije historije, kojom su bavili predstavnici analitičke filozofije engleskoga govornog područja, sve do naratološkog shvaćanja historije u djelima jedne struje angloameričke epistemologije

¹ *Temps et récit I-III*. Prvi dio u srpskom prijevodu Slavice Miletić i Ane Moralić *Vreme i priča*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.

kao i u djelu Paula Veynea. Ricœur kroz ovu analitičku predradnju hoće razjasniti odnos historijskog objašnjenja i narativnog razumijevanja da bi se na kraju upustio u propitivanje doprinosa historiografskoga diskursa refiguraciji vremena.

U temeljima ovog problema ponajprije valja razmotriti Diltheyevo razlikovanje „objašnjenja“, svojstvena prirodnim znanostima, i „razumijevanja“, a onda i „tumačenja“, kao spoznajnih postupaka karakterističnih za historiju i humanističke znanosti. Wilhelm Dilthey nastojao je hermeneutiku uspostaviti na znanstvenim (epistemološkim) temeljima u svrhu istraživanja u humanističkim i društvenim nasuprot prirodnim znanostima.² Hermeneutika bi se, po njemu, trebala usredotočiti ponajprije na „razumijevanje“ (*Verstehen*) za razliku od „objašnjenja“ (*Erklären*) kojim operira u prirodnim znanostima, a čije su interpretacije usmjerene na ne-ljudski svijet. U tekstu „Što je tekst“ Ricœur (1986) ukazuje na važnost umanjivanja antinomijske koncepcije odnosa objašnjenja i razumijevanja te se okreće traganju za aspektima njihove komplementarnosti i recipročnosti. U okviru teorije historijske znanosti ovaj opći epistemološki problem ima specifičnu primjenu jer se u njoj susreću, a ponekad i sukobljuju, objašnjenje (eksplikativna analiza za kojom poseže) i narativna inteligencija (kompetencija razumijevanja narativnih procesa). Ricœur narativnu inteligenciju razumije kao poznavanje pojmovne mreže semantike radnje te poznavanje pravila kompozicije koja upravljaju dijakronijskim poretkom priče (usp. RICŒUR 1983, 77-78). Razumjeti priču, veli on, znači razumjeti govor i kulturnu tradiciju iz koje proizlazi određeni tip zapleta. Upravo je koncept narativne inteligencije koncept što ga nudi kao posrednu vezu između dvije oprečne tendencije: između, s jedne strane, poricanja narativnog karaktera historije te izjednačavanja historiografije s fikcionalnom pričom, s druge strane.

Historija shvaćena kao znanost koja ustanovljuje zakonitosti i historiografija shvaćena kao tekstualni iskaz te znanosti nužno proizvode, kaže Ricœur, trostruki epistemološki rez u odnosu na historiju-priču o akterima i događajima: 1. na razini procedura (objašnjavanje smisla pojedinih općih pojmova, poput države, vladavine, sukoba); 2. na razini entiteta (različita shvaćanja subjekata povijesnih zbivanja) te 3. na razini sâmog vremena (relativizacija značaja pojedinih događaja). Iako se historija i historiografija obično svjesno udaljavaju od priče i narativnog razumijevanja,³ predstavnici naratoloških teza, kako ukazuje Ricœur, uspješno pokazuju da „pripovijedati već znači tumačiti“ te da su eksplikativni potencijali pripovjednog diskursa alternativa eksplikativnim znanstvenim modelima. A događa se i da sami povjesničari unutar određenih usmjerenja (primjerice, angloameričke historijske epistemologije, antropološki i sociološki usmjerenih grana francuske historiografije te naratoloških tendencija tretiranja historije kao vrste unutar općeg roda priče) sve više relativiziraju nomološke i scijentističke varijante historije. U ublažavanju isključivosti modela ili u „rasprskavanju modela“, Ricœur vidi postupno približavanje naizgled dijametralno suprotnih koncepcija.

² U svom kratkom, ali vrlo važnom članku „Die Entstehung der Hermeneutik“ (Nastajanje hermeneutike), 1900.

³ U tom udaljavanju Ricœur vidi stanovitu paralelu s Husserlovom metodom „unazadnog ispitivanja“. U knjizi *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendentalne Phänomenologie (Kriza europskih znanosti i transcendentalna fenomenologija)* Husserl kaže: kao što je galilejska znanost izgubila vezu sa svojim predznanstvenim svijetom, tako je historijska znanost potisnula posredno izvođenje historije iz pripovjedne konfiguracije.

Poricanje narativnog karaktera historije

„Pomračenje (*éclipse*) priče“ nastalo je, po Ricœuru, u francuskoj historiografiji u trenutku kada su historiofizi između historije i pripovjednog teksta postavili kritiku narativne historiografije i metodološku problematiku svoga zanata. Pripadnici analitičke filozofije engleskoga govornog područja na to su „mjesto“ stavili, pak, problematiku epistemološkog pristupa objašnjenju u historiji.

Tzv. „nova“ francuska teorija historije i historiografija (koju predstavljaju autori poput Raymonda Arona i Henri-Irénéa Marroua među filozofima, potom osnivači škole *Anala* Lucien Febvre i Marc Bloch, a onda i Fernand Braudel, Pierre Chaunu, Jacques Le Goff i Georges Duby među povjesničarima) nastala je kao reakcija na pozitivizam i na shvaćanje historije kao reminiscencije na prošlost.

Ricœur u svoju analizu prvo uvodi knjigu R. Arona *Uvod u filozofiju povijesti*⁴ u kojoj autor izlaže tezu o „disoluciji objekta“. Po njemu, prošlost kao zbor onoga što se dogodilo ostaje izvan domašaja povjesničara: realni događaj ne može potvrditi historiografski diskurs jer je razumijevanje uvijek rekonstrukcija. Aron time određuje granice historijske objektivnosti i kritizira pozitivistički pristup historiji. H.-I. Marrou⁵ ide tako daleko da tvrdi kako historija nije znanost u pravom smislu riječi, nego samo spoznaja na temelju povjerenja, spoznaja koja uspostavlja vezu između prošlosti koju su nekadašnji ljudi živjeli kao svoju sadašnjost i prošlosti koju današnji povjesničari proučavaju. I Aron i Marrou smatraju da je prošlost po sebi predrasuda protiv koje se treba boriti. Filozofi pitanju prilaze kao filozofskom, a pripadnici škole *Anala* kao metodološkom problemu. M. Bloch⁶ kritizira psihološko-sociološku analizu svjedočanstva koja su, po njemu, neka vrsta „dobrovoljnih svjedoka“, dok bi povjesničar trebao tragati za onim što svjedoči „unatoč samom sebi“.⁷

F. Braudel⁸ i njegovi sljedbenici svoju kritiku usmjeravaju prema koncepciji historije što podrazumijeva da su pojedinci ti koji trpe ili izazivaju događaje te da je pojedinac krajnji nosilac povijesnih promjena i da su najveće promjene punktualne. Oni događajnoj ili političkoj historiji suprotstavljaju „historiju dugog trajanja“ i smatraju da predmet historijskog istraživanja treba biti „totalna društvena pojava“ koja obuhvaća ekonomsku, političku, kulturnu, duhovnu i sve druge sfere javnoga društvenog života. Braudel vrijeme razumije u slojevima i izdvaja tri sloja: onaj na kojem se odigravaju odnosi ljudske vrste i njezine okoline, potom onaj na kojem funkcioniraju društvene institucije te onaj

⁴ *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris: NRF-Gallimard, 1957⁶.

⁵ *De la connaissance historique (O historijskoj spoznaji)*, Paris: Éditions du Seuil, 1954.

⁶ *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien (Apologija povijesti ili zanat povjesničara)*, Paris: Armand Collin, 1974⁷. (sedmo izdanje sadrži predgovor G. Dubyja)

⁷ LA CAPRA (2001) postavlja koncepciju u kojoj svjedočenje smatra ravnopravnim historijskim izvorom, čak i tamo gdje se ne pokazuje posve pouzdanim. Na taj način uvodi psihoanalitički diskurs sa svojim eminentno psihološkim terminima (primjerice, traumom) kao ravnopravan faktor u procesu rekonstrukcije povijesne zbilje, odveć složene da bi je se moglo prepustiti tek historiografskom istraživanju.

⁸ *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II (Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II)*, Paris: Armand Colin, 1949.

na kojem se odvijaju pojedinačni događaji pojedinaca. U metodološkom smislu Febvre, Braudel i Bloch pozitivističkoj historiji ponajprije zamjeraju to što se oslanja na arhivsku građu koja je, zbog samog ustrojstva institucije arhiviranja, tendenciozno selekcionirana. Ricœur, međutim, ističe da ovakva kritika ne postavlja pitanje o samom pojmu priče i njezinoj prirodi, niti se pita o stvarnosti i temporalnosti koja konstituira historiografske tekstove povjesničara.

Pojedini predstavnici analitičke filozofije engleskoga govornog područja predstavljaju drugu struju mišljenja koja poriče narativan karakter historije, i to polazeći od pozitivističke teze o jedinstvu društvenih i prirodnih znanosti. Ovdje Ricœur u raspravu najprije uvodi tekst Carla Hempela „Funkcioniranje općeg prava u historiji“,⁹ u kojem autor izlaže tezu o analognoj ulozi općih zakona u historiji i u prirodnim znanostima. Povijesni događaj ne tretira kao zbivanje koje je svoj historijski status zadobilo stoga što je zabilježeno u kakvu dokumentu, nego kao fizički događaj poput svih ostalih, kao dio jedne univerzalne regularnosti s vlastitim uvjetima i pretpostavkama. Ricœur Hempelovo shvaćanje historijskog događaja zove „nomološkim modelom“ (*modèle nomologique*) – ekvivalent izraza W. Draya *covering-law model* – modelom koji ne uzima u obzir razliku između fizičkoga i historijskoga shvaćanja vremena, kao ni događaja.

U radovima pojedinih pripadnika neopozitivističke struje, koja historiji želi osigurati status znanosti, dolazi do labavljenja i odstupanja od toga modela. Tako Charles Frankel¹⁰ uz objašnjenje, kao uspostavljanje uzročnih veza među događajima na kojem počiva nomološki model, uvodi i pojam tumačenja kao vrednovanja događaja te smatra da bi povjesničar tumačenje trebao uvijek podređivati objašnjenju. Neslaganja s modelom uzročnog objašnjenja, kakva se često susreću u praksi, odlika su činjeničnog stanja historije, a ne epistemološkog ideala.

Kritika nomološkog modela nastala je u okviru iste struje mišljenja, u radovima Williama Draya i Georga Henrika von Wrighta, a Ricœur ju naziva „rasprskavanjem modela“. Dray kritizira nomološki model s tri stajališta: sa stajališta same kritike (pojam objašnjenja treba razdvojiti od pojma zakona), zatim zalažući se za uzročnu analizu (kakva ne smije potpadati pod zakone) te, naposljetku, za racionalno objašnjenje (*rational explanation*), ili kako to Ricœur prevodi: objašnjenje razlozima (*explication par des raisons*) (RICŒUR 1983, 187-193). Dray ukazuje na logičku dispartnost objašnjenja u historiji kao i nemogućnost da se sva objašnjenja koja se pojavljuju u historiografskim tekstovima tretiraju isključivo kao historijska. Time je, ističe Ricœur, otvoren put ponovnom vrednovanju narativnog razumijevanja. *Covering-law model* (model „pokrivanja zakonom“) za Draya znači da neki zakon pokriva pojedinačne slučajeve objašnjenja, a oni postaju primjeri određenoga zakona. Samo objašnjenje ne uključuje ideju zakona: izraz „zato što“ ne obavezuje ni na kakvu određenu logičku strukturu. Ricœur kaže kako bi hipotetska rasprava između nekog povjesničara i nekog logičara pokazala da bi zakon kakav bi se mogao primijeniti u historiji na kraju morao do te mjere biti specificiran da bi se mogao primijeniti tek na jedan jedini slučaj.

⁹ „The Function of General Laws in History“, *The Journal of Philosophy* 3, New York: Columbia University, 1942.

¹⁰ „Explanation and Interpretation in History“ (Objašnjenje i tumačenje u historiji), *The Philosophy of Science* 24, Chicago: Chicago University Press, 1957.

Ricœur izdvaja dva zaključka koja se tiču analize odnosa objašnjenja i razumijevanja u historiji. Prvi zaključak podrazumijeva da se, zbog odbacivanja nomološkog modela, događaj ponovno može shvatiti kao jedinstven. Za povjesničara ništa nije potpuno slično njegovu predmetu proučavanja: on ne objašnjava, primjerice, Francusku revoluciju zato što ona predstavlja jednu od revolucija, nego upravo zato što se svojim tijekom, sadržajem i rezultatom razlikuje od drugih revolucija. „Povjesničar ne ide od klasifikacijskog termina prema općem zakonu, nego prema objašnjenju razlika“ (RICŒUR 1983, 223). Drugi se zaključak odnosi na objašnjenje razlika. Kada povjesničar nešto objašnjava, on mora braniti svoje zaključke pred nekim čije su teze izvedene na temelju drugih činilaca. I sama uzročna analiza nužno je selektivnog tipa: njezin je zadatak utvrditi što se i pod kojim uvjetima može smatrati uzrokom nekog događaja ili zbivanja. Drayova metoda „objašnjavanja razlozima“ može se smatrati jednom od alternativa u historijskom istraživanju. Dok se uzročna analiza primjenjuje uglavnom na događaje velikih razmjera, objašnjenje razlozima pogodno je za ispitivanje postupaka pojedinaca, aktera povijesnoga zbivanja, odnosno priče. Ricœur u Draya zanimljivo upravo to ukrštavanje zbivanja i teorije historije te približavanje tzv. „događajnoj historiji“, ali ističe da bi korak dalje išao u smjeru promišljanja ukrštavanja teorije historije i teorije pripovijedanja.

Kritika nomološkog modela, implicitno prisutna u tekstovima Charlesa Frankela, a eksplicitno u onima Williama Draya, ključnog predstavnika ima u Georgu Henriku von Wrightu,¹¹ finskom filozofu koji je, eda bi objašnjenje uskladio sa specifičnostima humanističkih znanosti, nomološkom modelu pretpostavio „kvazi-uzročno objašnjenje“ i teleološko zaključivanje. Dok je nomološki model poricao svaku eksplikativnu vrijednost razumijevanju, ne uspijevajući objasniti intelektualne procese koji su na djelu u humanističkim znanostima, von Wright je u suprotstavljenosti objašnjenja i razumijevanja predložio model dovoljno moćan da područje historijskog razumijevanja opskrbi sposobnošću poimanja ljudskog djelovanja. Oslanja se na dvije struje teorijskog promišljanja: uzročno-mehanicističko objašnjenje vezano uz platonističku misao koja podrazumijeva jedinstvo znanstvene metode te teleološko ili finalističko objašnjenje aristotelovske tradicije koje, pak, podrazumijeva metodološki pluralizam. Ricœur se, detaljno analizirajući von Wrightove logičke postavke unutar određene teorije dinamičkih sustava (usp. RICŒUR 1983, 188), pita da li uzročno objašnjenje upotpunjeno onim teleološkim vodi prema razumijevanju historije kakvo on sâm povezuje s narativnom inteligencijom. Bez obzira je li posrijedi objašnjenje koje ispituje dostatne uvjete (koji razjašnjavaju manipulaciju događajima) ili nužne uvjete nekog događaja (koji razjašnjavaju mogućnost sprečavanja nekog događaja), kvazi-uzročno objašnjenje mnogo je kompleksnije nego uzročna objašnjenja. Za razliku od nomološkog modela, koji se ograničava na to da zakon koji pokriva neku situaciju stavi ispred same te situacije, von Wrightov model širi se i na odnose uvjetovanosti između prethodnih i potonjih stanja, što predstavlja prihvatljivu strukturu za logičko reformuliranje problematike razumijevanja. Realizacija zbira logičkih neovisnih generičkih stanja stvari (von Wright u pojam stanja stvari uključuje i događaj) u danim (vremenskim i prostornim) okolnostima događa se kombinacijom u okviru određenoga i konačnoga broja stanja koja konstituiraju jedno „totalno stanje“ ili „mogući svijet“. Ricœur napominje kako takav model znači da su stanja stvari tek „ontološki gradbeni

¹¹ *Explanation and Understanding*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 1971. (srpski prijevod Aleksandra Pavkovića *Objašnjenje i razumevanje*, RIHT, 1975)

blokovi“ (*ontological building bricks*) svjetova koje proučavamo, ali da se pritom ne razmatra unutarnja struktura tih „blokova“. No, von Wright proširuje model pridodajući mu razvojni princip, a prvo ga tumači na razini opisa (čime hermeneutički problem objašnjenja i razumijevanja približava problemima jezika, tj. semantici): opis „totalnog stanja“ opis je sadašnjega totalnog stanja, u ovom trenutku, što ne znači da to „stanje“ neće i u sljedećem trenutku biti „totalno“, ali možda drugačije. Ma koliko von Wrightov model bio formalan, on u sebi već sadrži naznake potonjih oblika razvoja. Temeljni uvjet historije jest da je konstituiran tom „slobodom kretanja“, tom teorijski neograničenom nedeterminiranošću. Prema tome, kako veli Ricœur, nikad ne treba gubiti iz vida da je, kad je riječ o sustavu, uvijek posrijedi tek „jedan fragment povijesti nekog svijeta“. Ipak, iako uvelike prihvaća von Wrightov model, za svrhu za koju mu treba – a to je govor o narativnoj konfiguraciji historije – nije, po Ricœur, dovoljno koherentan, tj. u njemu se javlja stanovit diskontinuitet između nomičkih i teleoloških segmenata modela. Ne bi li upravo zaplet, kao sinteza raznorodnoga,¹² mogao biti moguća objedinjujuća nit vodilja u okviru kategorije razumijevanja? – pita se Ricœur.

Narativističke tendencije u teoriji historije

U tekstu „Prema teoriji narativnog diskursa“ (RICŒUR 1980, 5-49), koji je, zapravo, nacrt za opsežnu studiju *Vrijeme i pripovjedni tekst*, Ricœur naglašava da se ne treba baviti ni pitanjem prirode objašnjenja u historiji, ni razlikama u strukturi objašnjenja u historiji i u tzv. prirodnim znanostima, nego valja ispitati kako objašnjenje funkcionira u narativnom diskursu.

Stajališta koja u suvremenoj teoriji historije stoje nasuprot pozitivističkim i nomološkim tendencijama predstavljaju ponajprije Arthur Danto, svojom analizom pripovjedne rečenice kao minimalne distinktivne odlike historijskog diskursa, W. B. Gallie propitivanjem specifične mogućnosti da se priča prati te ponajviše Hayden White koji u teoriju historije eksplicitno uvodi koncept zapleta (*plot*) a historiografsko djelo promatra kao književni artefakt. Paul Veyne je među francuskim teoretičarima historije najdalje proširio pojam zapleta. Kod svakog od ova četiri autora Ricœur nalazi elemente koji se uklapaju u njegovu nastojanje da utvrdi konfigurativni i refigurativni karakter historiografije.

Pripovjedna rečenica, po Dantou,¹³ podrazumijeva tri vremenske pozicije: poziciju opisana događaja, poziciju događaja u čijoj funkciji je prvi događaj opisan i poziciju pripovjedača. Time, zapravo, kritizira s jedne strane predrasudu da je prošlost determinirana i nepomična te, a s druge strane da bi idealnu historiju mogao napisati samo „idealni ljetopisac“. Ricœur ukazuje na epistemološke implikacije Dantouove analize pripovjedne rečenice kao što su retrospektivno korištenje kategorije uzroka, razlika između pripovjednog opisa radnje i običnog opisa ili pak nepostojanje historije sadašnjosti te razbijanje

¹² Za Ricœura „zaplet“ (fr. *intrigue*; engl. *plot*) jest „nizanje događaja, situacija, okolnosti, poticaja, ciljeva u *kao da* kauzalnom redu“, tj. integrativni proces koji priču pretvara u objedinjujuću kategoriju bez obzira na distinkciju prikazivanja i kazivanja, pri čemu inzistira na tome da se zaplet shvati kao postupak, a ne kao struktura.

¹³ *Analytical Philosophy of History (Analitička filozofija povijesti)*, New York: Cambridge University Press, 1965.

simetrije objašnjenja i predviđanja kakvu podrazumijeva nomološki model. Potom ističe i Dantouovo insistiranje na podudarnosti opisivanja i objašnjavanja. Narativnu poantu predstavlja to da se već u strukturi pripovjedne rečenice vidi struktura zapleta te se Ricœur pita nije li veća pripovjedna cjelina svojevrsno proširenje pripovjedne rečenice.

Ispitivanje odnosa između pripovjedne rečenice i pripovjednog teksta, kakvo ne nalazi u Dantoua, Ricœur vidi u djelu W. B. Gallieja.¹⁴ Ove dvije pripovjedne instancije povezuje mogućnost da se neka priča (*story*) prati, tj. koncept što ga Gallie naziva „sposobnošću praćenja“ (*followability*), a koji, po Ricœuru, omogućuje vidjeti do koje mjere se objašnjenje i razumijevanje u procesu praćenja međusobno prepleću. Inteligencija potrebna da se prati priča nije u vezi sa zakonitošću nekog procesa, nego predstavlja sposobnost da se shvati koherentnost priče iza koje nužno stoji kontingencija. Ricœur nalazi veliku sličnost između Galliejeva shvaćanja priče i vlastitog poimanja „građenja zapleta“,¹⁵ a srodni su i koncepti *followability* i Ricœurova refiguracija (čin čitanja u kojem je naše vlastito razumijevanje svijeta povećano novim spoznajama nastanjenima u samoj naraciji).

Za promišljanje odnosa između historije i narativne inteligencije (kompetencije) poseban značaj imaju radovi Louis O. Minka,¹⁶ tim više što on ne polazi s istog stajališta kao Ricœur, tj. svoju argumentaciju ne temelji na književno-teorijskom pojmu zapleta. Za razliku od Gaillieja, koji nastajanje, značenje i recepciju historiografskog teksta promišlja podrazumijevajući otvorenost ishoda nekog događaja, pa čak i učinak iznenađenja kao posljedicu kontingencije, Mink ističe da je povjesničar u poziciji nekoga komu je ishod poznat i tko je „kadar da stvari vidi zajedno“. Ipak, po njemu, povjesničar može objašnjavati, ali ne i predviđati. Takvo je razmišljanje, zapravo, poseban modus razumijevanja – konfigurativni – koji Mink izdvaja uz teorijski i kategorijalni modus. Konfigurativni modus odgovara historijskom razumijevanju i poimanju elemenata i njihova rasporeda u okviru nekog objedinjujućeg sustava; teorijski modus odgovara znanstvenom uočavanju primjera koji potvrđuju opću teoriju, a kategorijalni modus odgovara *a priori* odnosu objekta spoznaje prema sustavu koncepata u filozofiji. Uspoređujući Galliejevu fenomenologiju shvaćanja povijesti i Minkovu fenomenologiju retrospektivnog poimanja povijesti, Ricœur ukazuje na opasnost da se u Minkovoj postavci konfigurativnog modusa razumijevanja zanemari temporalnost priče kao i zajedničke odlike narativnih postupaka pričanja i prepričavanja – ni jedna struktura sastavljena od događaja, koji se nužno zbivaju u vremenu, ne može se shvatiti kao akroničan totalitet.

U okviru narativističke struje američkih epistemoloških pristupa historiji, središnje mjesto nesumnjivo pripada Haydenu Whiteu: on je koncept zapleta i figurativnog govora iz teorije književnosti izravno prenio u teoriju historije. On veli: „Umjesto da bude problem, pripovijedanje se može smatrati mogućim rješenjem problema od općeljudskog interesa,

¹⁴ *Philosophy and the Historical Understanding*, New York: Schocken Books, 1968.

¹⁵ Vidi: RICŒUR 1983, 213. Ricœur umjesto imenice *intrigue* radije koristi sintagmu: *mise en intrigue*, tj. „građenje zapleta“ jer mu je stalo naglasiti dinamički karakter procesa nastajanja priče.

¹⁶ „Philosophical Analysis and Historical Understanding“ (Filozofska analiza i historijsko razumijevanje), *Review of Metaphysics* 20, 1968, 667-698; „History and Fiction as Modes of Comprehension“ (Historija i fikcija kao modusi razumijevanja), *New Literary history*, Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press, 1979, 541-558.

odnosno problema prevođenja znanja u kazivanje, problema uobličavanja ljudskog iskustva u značenjske strukture, što su prije općeljudske no što pripadaju osobitostima pojedinih kultura“ (WHITE 1989, 130). White, dakle, narativnoj strukturi historiografije pripisuje postupke građenja zapleta polazeći od triju pretpostavka: 1. da historija i fikcija, kada je riječ o narativnoj strukturi, pripadaju istom tipu konfiguracija, 2. da je historija pisanje, a historiografsko djelo književni artefakt i 3. da valja brisati granice između historije povjesničara i filozofije povijesti jer obje stvaraju određene vizije povijesnog svijeta. Ricœur za Whiteovo promišljanje historiografskog diskursa – što ga White zove metahistorijom eda bi naglasio razliku od epistemološkog pristupa kakav oštro dijeli historiju od mitske priče a usmjeren je na ispitivanje objektivnosti i istinitosti – upotrebljava termin „poetika historiografije“ (tako se zove uvod u Whiteovu studiju o metahistoriji [WHITE 1973¹⁷]). Međutim, Whiteova je teorija izazvala otpor i povjesničara i teoretičara književnosti.¹⁸

Historiografsku naraciju, po Whiteu, tvore razine konceptualizacije: kronika kao otvoren niz zapisa o povijesnim događajima te priča kao svjedočanstvo uobličeno tako da se razaznaju početak i kraj polazište su povjesničara, ono što njegov posao razlikuje od autora fikcionalnih priča. No, ta dva vida konceptualizacije imaju narativnu strukturu jer omogućuju da se priča prati, da se postavljaju pitanja: Što se potom dogodilo? Kako se to dogodilo? Što sve to znači? Na ovakva se pitanja odgovara pomoću objašnjenja koja proizlaze iz modusa zapleta, modusa argumentacije i modusa ideološke implikacije (FRYE 1979).¹⁹ Svaki od navedenih modusa historiografskog teksta ima određeni eksplikativni potencijal i učinak, a da bi ih pobliže odredio, White uvodi tipologiju objašnjenja koju posuđuje iz modusa pripovjedne književnosti kakve je predložio Northrop Frye u svojoj *Anatomiji kritike*,²⁰ pri čemu mu služe za analizu historiografskih tekstova. Whiteovo

¹⁷ *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe (Metahistorija. Historijska imaginacija u europskom devetnaestom stoljeću)*

¹⁸ Izjednačivanje povjesničarskoga diskursa s pripovjednim sklizak je teren u koji se uvlači historijski relativizam zbog kojega je teorija Haydena Whitea bivala izvrgnuta kritici. Naime, White je, oborivši se na rekonstrukcijske historiografske metode koje su nijekale uporabljivost bilo kakve „subjektivnosti“ te razgolitivši njezin eminentno narativan karakter, promovirao antropološke kategorije, poput pamćenja, koje se, u konačnici, ne mogu objektivizirati. Međutim, White iskazuje da je relativizam moralni ekvivalent epistemološkom skepticizmu, čime se odnos književnosti, kao bitno narativan postupak, i historije pokazuje komplementarnim, što je osobito očito upravo na pitanju povijesnoga razumijevanja. Šoe. Naime, po Whiteu, tradicionalna historiografija ne raspolaže objektivnom metodom na temelju koje bi se jednom pogledu na povijest, pa tako ni fašizmu, mogao oduzeti legitimitet ili, pak, pokazati da je vredniji ili manje vredniji od drugoga. Epistemološki skepticizam projicira ideju spoznajnoga pluraliteta na moralnu razinu ljudskoga bivstvovanja.

¹⁹ Usp. RICŒUR 1983. Ricœur citira Whitea: „Po mom mišljenju, historiografski stil predstavlja jednu posebnu kombinaciju modusa stvaranja zapleta, argumenta i ideološke implikacije“ (*Metahistory*, str. 29).

²⁰ Pet pripovjednih modusa Frye definira s obzirom na stupanj junakove moći djelovanja: 1. mitski modus (junak je superioran „po vrsti“); 2. modus romanse (junak je superioran „po stupnju“); 3. visokomimetski modus (junak je superioran u odnosu na druge ljude, ali ne i u odnosu na prirodno okruženje); 4. niskomimetski modus (junak nije superioran ni u odnosu na ljude ni u odnosu na prirodno okruženje); 5. ironijski modus (junak je inferioran u odnosu na čitatelja). Frye postavlja tezu da zapadnoeuropska književnost u cjelini teži postupnom spuštanju položaja junaka u ironijski modus, ali i da se ironijski modus približava mitskom, što znači da modusi

shvaćanje zapleta može se dovesti u tijesnu vezu s Ricœurovim jer je Ricœur svoj koncept tako široko postavio da on uključuje (u refiguraciji) i aspekt objašnjavanja.²¹

Većina autora, koji su tumačili, prikazivali, kritički se osvrtnali na Ricœurovu studiju *Vrijeme i pripovjedni tekst*, ističu njegov dug Whiteu, što ni sâm nije skrivao. Međutim, između Ricœurova i Whiteova shvaćanja narativne prirode historiografije postoji ključna razlika, koju Roger Chartier zove „bitnom razdvojnou granicom“ (CHARTIER 1988, 260-261). Naime, dok White historiografske tekstove vidi kao „književne artefakte“, „verbalne fikcije“, za Ricœura historija ne pripada području fikcije nego i historija i fikcija pripadaju području narativnog diskursa. Slično misli i Maria Villela Petit ukazujući na to da White, naglašavajući značaj retoričkih strategija u historiografskom tekstu, riskira izbrisati razlike između historije i fikcije.²²

Posljednji autor iz heterogene skupine narativista analizi čijeg se djela dotakao Ricœur jest Paul Veyne. Njegovo djelo *Kako se piše povijest*²³ Ricœura zanima jer Veyneovo „snižavanje“ razine znanstvenosti historije povezuje s apologijom pojma zapleta. Veyne govori o poželjnoj ravnoteži između ublažavanja eksplikativne pretenzije i uzdizanja narativne kompetencije. Historijsko je razumijevanje nužno povezano s tom kompetencijom, s narativnom djelatnošću uopće: zaplet, po Veyneu, predstavlja verbalnu, odnosno književnu organizaciju događaja i njegove građe kao što su materijalni uzroci, slučajnosti, tijek i ciljevi. Čak, štoviše, i u nizu historijskih događaja i u strukturalnim zbivanjima i njihovim uspoređivanjima može se izdvojiti određeni oblik zapleta. Problem objašnjenja i razumijevanja, pak, Veyne svodi na postupak priče, njezino organiziranje razumljivog zapleta. Radikalno je utoliko što smatra da je svaka historija samo konstruiranje i razumijevanje zapleta, što se nisu usudili tvrditi drugi narativisti, zadržavajući se samo na događajnoj historiji. Po njemu, povijest se u konačnici ne događa kao takva, nego se piše (pripovijeda). Pitanje koje Ricœur oprezno postavlja jest: dokle se može proširiti pojam zapleta a da ne prestane biti diskriminiran? (usp. RICŒUR 1983, 246).

Posredna veza između historiografskog i pripovjednog teksta

Ricœur cijeli pothvat analize tuđih djela poduzima ne bi li dokazao svoju tezu da historiju, unatoč njezinim dokumentarističkim, nomološkim i znanstvenim pretenzijama,

cirkuliraju i da se mogu kombinirati. Vidi *Anatomija kritike*, str. 45-82. White očito dobro uočava i prilagođava tuđe tipologije. Tako, za objašnjenja na razini argumenata White posuđuje tipologiju Stephena Peppera iz njegova djela *World Hypothesis and the Structure of Metapsychology (Svjetske hipoteze i struktura metapsihologije)*, 1942. te razlikuje četiri paradigme: formističku, organicističku, mehanicističku i kontekstualističku. Tipologiju ideoloških stavova preuzima od Karla Manheima iz njegova djela *Ideology and Utopia: an Introduction to the Sociology of Knowledge (Ideologija i utopija: uvod u sociologiju znanja)*, Harcourt – Brace – London – New York: Routlage & Kegan Paul, 1954. te ih dijeli na: konzervativizam, liberalizam, radikalizam, anarhizam.

²¹ „Građenje zapleta je mnogo više od jedne razine među drugima; ono, zapravo, predstavlja prijelaz između pripovijedanja i objašnjavanja“ (RICŒUR 1983, 301).

²² VILLELA PETIT 1988, 41. „Misliti historiju: metodologija i epistemologija u Ricœurovoj refleksiji o povijesti od knjige *Povijest i istina* do knjige *Vrijeme i pripovjedni tekst*“.

²³ *Comment on écrit l'histoire*, Paris: Éditions du Seuil, 1971.

trebamo razumjeti kao oblik naracije, ali mu je, pritom, važno točno odrediti što naracija jest. Budući da historiografija polazi od svijeta prakse i njegova vremena i konstruira tekst koji se na taj svijet odnosi te da je usmjerena prema recepciji, distinktivni karakter historijske znanosti počiva na njezinoj vezi s konfigurativnim procesom građenja zapleta, s receptivnom sposobnošću da se prati priča te s kognitivnim procesima pripovjednog razumijevanja (usp. RICŒUR 1983, 117). Historija, kao i svaka priča, opisuje veliki mimetički luk od prefiguracije (praktičko, semantičko, simboličko i vremensko, pred-razumijevanje koje moramo unijeti u tekst eda bismo ga mogli čitati), preko konfiguracije (nizanje događaja, situacija, okolnosti, poticaja, ciljeva u *kao da* kauzalnom redu, čime ulazimo u „kraljevstvo fikcije“) do refiguracije, tj. narativne kompetencije. Ricœur pokazuje da se čak u historiografskim tekstovima koji se čine vrlo udaljenim od naracije u užem smislu (poput sada već kanonskih djela Braudela ili Le Goffa) u dubinskim njihovim strukturama mogu otkriti konfigurativni elementi analogni zapletu, liku i događaju, što su elementi koji izazivaju preokrete u fabuli.

Ricœur, zapravo, nastoji pokazati da se u rekonstruiranju posredne veze između historije i priče, otkriva „intencionalnost historijske misli“ (*intentionnalité de la pensée historique*), tj. neizravna, zaobilazna usmjerenost historije prema temporalnosti ljudskog djelovanja. Drugo polazište je analiza narativnosti fikcionalne priče s konačnim hermeneutičkim ciljem da se definira narativna (bilo fikcionalna, bilo historiografska) refiguracija temporalnosti polja ljudskog djelovanja uopće. A ta refiguracija ima etičko-političku dimenziju, na koju je Ricœur – kao što je već to bio pisao u svojoj knjizi *Povijest i istina* – uvijek ukazivao u svojem promišljanju historije (RICŒUR 1955).²⁴

Između čitanja fikcije i povijesti postoje, po Ricœur, barem četiri zajednička strateška mjesta. Prvo, postoji veza na razini autora. Iako je povjesničar omeđen činjenicama s kojima se bavi, a autor fikcije to nije (premda ni on nije, kako kaže Ricœur, „slobodan od“, nego „slobodan za“), i jedan i drugi moraju poštivati određena pravila: pisac zakon stvaranja, a povjesničar povijesne činjenice. Drugo zajedničko strateško mjesto između fikcionalna djela i historiografije jest analogan (ne isti) proces čitanja. Fikcionalno djelo pred čitatelja iznosi implicitna autora, čemu je svrha da čitatelja dovede do toga da vjeruje da su on i implicitan autor jedno (takav je „horizont očekivanja“). Struktura sporazuma između prihvaćanja teksta i distanciranja od njega za Ricœura ista je kao i odnos između povjesničareva „zauzimanja za nešto ili nekoga“ i realne prošlosti. Treće zajedničko strateško mjesto jest činjenica da neka fikcionalna djela imaju kanonski status, a neki se historiografski tekstovi drže za „velika“. Ricœur kaže da je „strukturni apel“ „velike“ književnosti u njezinoj sposobnosti da bude univerzalna analogan apelu historije da „pamti protiv zaborava“. Četvrto što je zajedničko fikciji i historiji jest činjenica da čitanje fikcionalnih i historiografskih djela mijenja društvenu stvarnost. Pojednostavljeno rečeno: kad ih pročitaju, čitatelji imaju potrebu „izaći van“ i mijenjati svijet. U fikcionalno djelo čitatelji, barem zakratko, „useljavaju“ svoje misli i, paradoksalno, djela koja su najudalje-

²⁴ Nakon povijesnih događaja dvadesetog stoljeća koji su temeljito uzdrmali pitanje o ljudskoj čovječnosti (posebice događaj Šoe) te nakon preokreta u shvaćanju, kakvi su i ti događaji uzrokovali, koje se više ne može zadovoljiti uzročno-posljedičnim objašnjenjima, za ozbiljna je povjesničara postalo nemoguće ne uključivati etička pitanja u povijesna istraživanja. Ricœur je i sam o tome, kao i o problemu pamćenja i zaborava, a onda i praštanja, pisao u svojoj knjizi *La mémoire, l'histoire, l'oubli (Pamćenje, povijest, zaborav)*, RICŒUR 2000.

nija od realnosti, jer izazivaju veći rad imaginacije, najviše potiču na djelovanje. Analogno tomu, što više historiografsko djelo u tragovima prošlosti nailazi na ponavljanje ljudskih pogrešaka, to više potiče na to da se te pogreške ne ponavljaju (ili bi barem tako trebalo biti ako se doista čita). Historiografska prošlost je realna prošlost, a fiktionalna prošlost „kakva bi mogla biti“, premda se i „svaki povjesničar, da bi objasnio ono što je bilo, pita što je moglo biti“ (usp. RICŒUR 1983, 324). No, zahvaljujući tomu da fiktionalne situacije djeluju *kao da* su povijesne, i iz njih možemo jednako tako „učiti“.

Historiografski tekst kao „kvazi-priča“

Kao rezultat detaljnih analiza različitih koncepata historije i historiografije, Ricœur zaključuje da između historiografije i procesa prefiguracije, konfiguracije i refiguracije teksta postoji i mora biti očuvana „posredna veza“. Međutim, to ne briše, dakako, posve njihovu razliku.

Razlika između fiktionalnoga i historiografskoga teksta javlja se već i na razini uspostavljanja radnje: red događaja u historiji nametnut je, dok se autor fikcije njima može igrati kako želi. Povjesničar kauzalne odnose eksplicitno objašnjava nastojeći da njegovo objašnjenje bude bolje od tuđih te ga izlaže prosudbi drugih. Autor fiktionalna djela događaje objašnjava implicitno, samim pričanjem. Povjesničar ima zadatak izložiti povijesne činjenice na objektivan i istinit način, ali sama interpretacija tih činjenica u ime istine ostavlja slobodan put za alternativne interpretacije koje su subverzija objektivnosti. Postoji također stanovit jaz, kako ga Ricœur zove, između narativnoga i historiografskoga objašnjenja. Već sami događaji koje povjesničar opisuje izabrani su iz pred-postojećih činjenica, dok događaje u fiktionalnoj fabuli izmišlja sam autor.

Ricœur, dakle, ni u jednom trenutku ne poriče epistemološki rez između historijske spoznaje i kompetentnosti da se priča. Međutim, nastoji ustanoviti koncepte koji bi jaz između historije i priče premostili ponajprije na razini spoznajnih procedura, potom na razini objekata historijske spoznaje, a onda i na razini entiteta koji se mogu smatrati akterima radnje te, naposljetku, na razini temporalnosti. Iako, dakle, zbog specifičnosti historije kao znanosti, postoji ovaj četverostruki epistemološki rez, Ricœur drži da bi historija izgubila svoj distinktivni karakter ako bi prekinula svaku vezu s pričom. Ricœurova rekonstrukcija posredne veze između znanstvene historije i narativne konfiguracije ima tri uporišta (tri „releja“, kako kaže Ricœur): prvi relej na razini eksplikativnih procedura, koje tvore pojedinačne uzročne atribucije, naziva „kvazi-zapletom“; drugi na razini entiteta, aktera „prvog reda“ u historijskom diskursu – „kvazi-likovima“, a treći na razini struktura historijske spoznaje i procesa – „kvazi-događajem“ (usp. RICŒUR 1983, 231s). „Kvazi-likovi historije su narodi, nacije i civilizacije koji služe kao tradicionalan objekt između svih artefakta koje proizvodi povijest i likova moguće priče“.²⁵ Vrijeme koje konstruira povjesničar, čak i kada deklarativno odbacuje načela narativne historije, ipak proistječe iz strukturiranja

²⁵ „Povjesničari mogu pisati samo ako u svojoj praksi povezuju ‘drugo’, koje ih navodi i zavodi na krivi put, i realno, koje mogu reprezentirati jedino pomoću fikcije“ (Michel de Certeau, *Écrire l'histoire (Pisati historiju)*, str. 14). O sličnostima između Ricœurove i Certeauove misli pisao je François Dosse (vidi: DOSSE 2004, „Paul Ricœur, Michel de Certeau i povijest: između govorenja i činjenja“).

vremena kakvo je svojstveno priči. Inteligibilnost događaja izvedena je iz doprinosa jednog događaja zapletu. Za razliku od događaja u događajnoj historiji, kvazi-događaj se pojavljuje i u „historiji dugog trajanja“, kakva podrazumijeva pluralitet povijesnog vremena – on je konfigurativni činilac baš kao i „kvazi-zaplet“, samo se pojavljuje na više razina.

Kvazi-likovi, kvazi-događaji i kvazi-fabula zajedno tvore „historijsku intencionalnost“, intencionalno značenje iza povijesti koja hoće biti „historija“ kao diskurs različit od drugih diskursâ. Dakle, unatoč razlikama između historijske i fiktivne priče, i jedna i druga pokazuju prije ljudsku nego referencijalnu istinu i obje zahtijevaju, eda bi ih se razumjelo, stanovitu „narativnu kompetenciju“ – našu „sposobnost da slijedimo priču“. One nisu puki popis događaja nego među njima uspostavljaju kauzalan odnos. Ljudi i narodi u pisanoj historiji ponašaju se *kao da* su stvarni ljudi, a prošlost u fikciji opisana je *kao da* je stvarna prošlost kakvu opisuje historija. Narodi i civilizacije povijesno traju kao entiteti i pisanje historije tumačenje je „egzistencijalnoga kontinuiteta“ ili tradicije ovih entiteta.

Glavne (filozofske) aporije u poimanju vremena

Svi pokušaji da se priroda vremena dokuči spekulativnim putem i izrazi pomoću teorijskog diskursa završavaju u aporijama. Ricœur, u okviru svoje analize refiguracije vremena pomoću priče, ukazuje na mogućnost propovjednih oblika da budu izražajna i spoznajna alternativa filozofskoj spekulaciji, ali pokazuje ne samo dosege nego i ograničenja takva pokušaja.

Spoznajnu djelotvornost priče Ricœur uspoređuje s filozofskim mišljenjem o vremenu na dva načina. Najprije izdvaja postojeće filozofske pristupe ovom problemu – kozmološki i fenomenološki – i analizira razumijevanje vremena onih mislilaca koji su u okviru ovih pristupa prirodi vremena najznačajniji: Aristotel, Augustin, Kant, Husserl i Heidegger. Fenomenološko stajalište podrazumijeva subjektivnu percepciju vremena, opažanje i mjerenje vremena u ljudskoj svijesti (ili „duši“ kao kod Augustina), a kozmološko vrijeme koje jest u kozmosu, prirodi, svijetu, neovisno od subjekta koji ga doživljava. Nemogućnost usklađivanja kozmološke i fenomenološke perspektive i njihovo međusobno preklapanje pa onda ponekad i zasjenjivanje (*occultation*), Ricœur prvo propituje u okviru paralelne analize Aristotelova kozmološkog pristupa iz četvrtе knjige *Fizike* i Augustinova fenomenološka pristupa iz jedanaeste knjige *Ispovijesti*. Odnos Kantova razumijevanja vremena, kakvo je izložio u *Kritici čistog uma* i Husserlova istraživanja unutarnje svijesti o vremenu drugi je primjer međusobno isključivanja kozmološkoga i fenomenološkoga pristupa, ali i primjer nedostatnosti svakog od ovih pristupa, što Ricœur dokazuje „paradoksalnim karakterom međusobnih posuđivanja“ (RICŒUR 1985, 106). Heideggerova fenomenološka hermeneutika iz knjige *Bitak i vrijeme*²⁶ suprotstavljena je „običnom“, svakodnevnom shvaćanju vremena o kojem Heidegger polemizira.

Ricœur provjerava svoju hipotezu po kojoj se odgovori na aporije što proizlaze iz filozofske spekulacije o vremenu mogu naći u okviru poetike pripovijedanja, i to poetike kakva uzima u obzir karakteristike i historiografskih i fikcionalnih pripovjednih tekstova te specifičnosti njihova odnosa i prema doživljajnom i prema kozmičkom vremenu. Historiografija se u takvom ispitivanju javlja kao ponovno ispisivanje (*réinscription*) fenomenološkog vremena na pozadini kozmološkog, a pripovjedna fikcija kao mogućnost

²⁶ *Sein und Zeit* (HEIDEGGER 1988²)

ispisivanja imaginativnih varijacija fenomenološkog vremena, koje može, ali ne mora podrazumijevati i kozmološki shvaćeno vrijeme. Historiografija povezuje kozmičko vrijeme i fenomenološki doživljaj vremena, premošćuje jaz koji postoji među njima i time pridonosi davanju odgovora na filozofske aporije. Ricœurovo istraživanje rezultira zaključkom da ni historiografski ni fikcionalni pripovjedni tekst ne mogu konkretizirati svoju intencionalnost ukoliko ne posuđuju jedna od druge («ukrštanje historiografije i fikcije»).

Uz aporetički odnos kozmološkog i fenomenološkog pristupa vremenu, Ricœur izdvaja još dvije aporije: «nedokučivost vremena» te shvaćanje vremena kao mnogostruke jedinstvenosti i zbirne jednine». Ispitujući mogućnosti priče da riješi ove aporije, Ricœur nudi naratološke koncepte: kao odgovor na prvu aporiju – koncept «narativnog identiteta» koji spaja identitet istog (karakter) s identitetom sebstva (sposobnost vjernosti samom sebi), a kao prijedlog mogućeg odgovora na drugu – nacrt «hermeneutike povijesne svijesti», što ga Ricœur oslanja na metodologiju Reinharta Kosellecka,²⁷ na Gadamerovo shvaćanje tradicije u *Istini i metodi* te na Nietzscheov tekst *O koristi i štetnosti historije za život*²⁸ u kojem se, nasuprot znanstveno-historijskoj spoznaji zalaže za nepovijesnu spoznaju, zapravo, za praktičku mudrost kojoj povijest služi samo kao svojevrsna pomoć u umijeću življenja.

Ricœurov koncept narativnog identiteta podrazumijeva da se karakter pojedinca ili kolektiva i stvara i oblikuje i izražava pomoću priče – čovjek spoznaje vrijeme, svijet i sebe pripovijedajući i tumačeći ispričovijedano. Narativni identitet je k tome i poveznica između prošlosti i budućnosti, time što omogućuje integriranje mnogostrukih, različitih i djelomično proturječnih stanja i iskustva u skladnu temporalnu strukturu kako bi se ona učinila funkcionalnom za budućnost.

Da bi, pak, došao do mogućeg odgovora na aporiju koju izaziva spekulativna pretpostavka o jedinstvenosti vremena, Ricœur uvodi redefiniran smisao riječi «povijest» u kojem su nadiđene razlike između historiografije i fikcije: povijest je odnos «historijske svijesti» (*conscience historique*) i «povijesnog stanja» (*condition historique*). Povijesno stanje, tj. vrijeme egzistencije refigurira se i uobličuje u povijesnu svijest koju tvore svi oblici konfiguriranog, a potom refiguriranog vremena, tj. sveukupnost zbivanja u vremenu i sveukupnost tekstova (i fikcionalnih i historiografskih) koji su o tim zbivanjima napisani. Samo se putem hermeneutičke dijalektike pitanja i odgovora te interakcije «horizonta očekivanja», otvorenim perspektivama, i «prostora iskustva»,²⁹ tj. *habitusa* osobnog i kolektivnoga (strukturalno) slojevitoga iskustva, potom svijesti o tradiciji, ali i o predrasudama, što Gadamer zove «djelatno-povijesnom sviješću», historiografski (ili književni tekst) pretvaraju u narativni identitet koji svladava vrijeme a da mu ono neprestano izmiče. Ricœur ovdje uvodi i pojam «povijesne sadašnjosti» – vremena između prostora iskustva i horizonta očekivanja, između prošlosti koja više nije i budućnosti koja još nije, tj. uvijek otvorene sadašnjosti.

Tragovi „trećeg vremena“

Svijet teksta sav je sačinjen od „životnoga svijeta čitatelja“. Ricœur nastoji pokazati da historija i fikcija ne samo da imaju mnogo toga zajedničkoga nego i interveniraju u

²⁷ *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten (Prošli futur. Prilog semantici povijesnih vremena)*, Suhrkamp, Frankfurt am M. 1979.

²⁸ NIETZSCHE 2004: *Von Nutzen und Nachteil der Historie fuer das Leben*

²⁹ Metakategorije «prostor iskustva» i «horizont očekivanja» termini su što ih koristi Reinhart Koselleck.

narativno iskustvo života. Pritom ne valja zanemariti da osnovna razlika između svijeta teksta i čitateljeva svijeta počiva na razlici između povijesnoga i fikcionalnoga vremena: historija koristi fikciju da bi ponovno figurirala vrijeme, a fikcija za to koristi historiju. Ricœur tvrdi da realnost povijesnoga vremena ne treba shvatiti naivno. Ona preživljava u „tragovima“ sačinjenima od svjedočanstava, dokumenata... i u sjećanju pojedinaca. Tragovi su trajnost prošlosti u vidljivim njezinim otiscima u sadašnjosti nastalima kao proizvod ljudskog djelovanja. Ljudska povijest ponovno je uspostavljanje tih tragova kroz opetovano predstavljanje prošlosti u sadašnjosti. Imamo potrebu otkrivati tragove stoga što neprestano stojimo pred zagonetkom vlastite smrti: bez tragova ne bismo imali osjećaj za trajanje – svoje (kulturno) biće dugujemo onima koji su umrli. Stoga i razumijevamo povijesne događaje kao tragične a povijesne likove kao herojske. Historija je „plaćanje duga smrti“; analogno tomu fikcija je „plaćanje duga ljudskoj patnji“. Mnogi povjesničari smatraju da *konstruiraju* historiju u svojim tekstovima, ali u samom poslu toga konstruiranja oni jednako tako ponovno konstruiraju realnost prošlosti. Konstrukcija povjesničara, kaže Ricœur (RICŒUR 1995, 100), ima veze sa „zauzimanjem“ za nešto ili nekoga, a i kad je prošlost posve krivo interpretirana, ostaju tragovi. Historija se ne može shvatiti izravno kao da ima referencijalnu funkciju (tj. kao da se sastoji od niza istinitih izjava), nego kao ponovno predočavanje tragova. No, za razliku od fikcije, u povijesne likove i događaje ne možemo sumnjati – zadatak historije je da održava vezu s tradicijom i trajanjem.

Historiografiju Ricœur, dakle, definira uz pomoć koncepata poput kalendarskog računanja vremena, smjene naraštaja, arhivske građe, dokumenata i tragova prethodnih vremena u danj suvremenosti, koje naziva „instrumentima historijskog mišljenja“.

Koncept kalendara podrazumijeva linearno, djeljivo i neprestano ponavljajuće mjerenje vremena. Koncept je preuzet iz fizičkoga, astronomskoga shvaćanja vremena, a samo načelo podjele na budućnost i prošlost u odnosu na neki datum iz kalendarske osi počiva na fenomenološkom shvaćanju sadašnjeg trenutka, u odnosu na koji doživljavamo prošlost i budućnost. No, postoje i dvije karakteristike kalendarskog vremena koje se ne mogu izvesti ni iz fizičkog ni iz fenomenološkog shvaćanja vremena, a to je osna točka oko koje je kalendar organiziran (najčešće neki događaj koji se smatra civilizacijskim preokretom) te činjenica da ni jedan kalendarski identificiran datum nije sam po sebi ni prošlost ni sadašnjost ni budućnost, nego on postaje samo ukoliko postoji govornik koji svojim govorom određuje sadašnjost. Vrijeme kalendara je izvanjsko i za fizičke pojave i za proživljeno vrijeme, pa stoga sudjeluje u posredujućem „kozmozologiziranju proživljena vremena i humaniziranju kozmološkog vremena“ (RICŒUR 1985, 197).

Koncept smjene naraštaja u sebi spaja biološke aspekte te pridonosi konstruiranju historijskog vremena kao „trećeg vremena“, uz kozmičko i psihičko. On posreduje između kozmičkoga i psihičkoga vremena te Ricœur u njemu vidi i mogućnost nadilaženja aporije koja proizlazi iz heideggerovske antinomije između vremena smrtnosti (temporalnosti) i javnog vremena (povijesnosti). Ricœur propituje sociološku analizu pojma vremena kod Wilhelma Diltheya i Karla Manheima, a potom i fenomenološku sociologiju Alfreda Schütza,³⁰ – u kojoj je suvremenost shvaćena kao posredujuća struktura između privatnog vremena pojedinca i javnog vremena povijesti – eda bi izdvojio dvije posljedice takva

³⁰ „Some structure of the Life-World“ (Neka struktura svijeta-života), u: *Collected Papers III: Studies in Phenomenological Philosophy (Sabrani članci III: studije iz fenomenološke filozofije)*, ur. Ilse Schütz, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1966, 116-132.

posredovanja. Prva posljedica jest posređan način govora o smrti, dvosmislenost i anonimnost smrti u historijskom diskursu. Upravo tu anonimnost Ricœur drži najupadljivijom točkom kolizije vremena smrtnosti i javnog vremena. Smrt, međutim, nikad nije posve odsutna iz historijskog diskursa te je ona ujedno središnja implicitna točka u mreži pojmova prethodnika, suvremenika i posljednika koja spaja sva međusobno suprotstavljena vremena. Druga posljedica je u vezi sa simboličkim značenjem smjene naraštaja: prethodnici i posljednici, za Ricœur – budući da su prethodnici uvijek prisutni u historiji i simbol su starine, a posljednicima je upućen cijeli diskurs i simbol su budućnosti i nade ljudskog roda – simbolički predstavljaju Drugost smrtnih bića (usp. RICŒUR 1985, 198-212).

Trag kao materijalan ostatak egzistencije, koja se dogodila i prošla te više nije, predstavlja treći stup u konstrukciji povijesnoga, posređnoga „trećeg vremena“. Da bi povjesničar mogao obavljati posao rekonstrukcije prošlosti, on se oslanja na brojne tragove: s jedne strane, nailazi na tragove institucionalne prirode, poput arhiva, dokumenata i spomenika, neminovno opterećene ideologijom, a s druge strane, na tragove koji, kako bi rekao Marc Bloch, „svjedoče unatoč sebi samima“. Svaki oblik traga je za povjesničara građa i on se najčešće ne pita o smislu traga u kontekstu razumijevanja fenomena vremena. No, trag ne samo da ima status ostatka nečega što je postojalo ili se dogodilo, on ima i značenje znaka. Trag, na pozadini kalendarski obilježena vremena, bilježi i prolaznost cjeline u prostoru. Poput kalendara i trag je, po Ricœur, rezultat preklapanja ili sudaranja, ili istodobnog privlačenja i odbijanja dviju koncepcija vremena³¹: fenomenološkog i kozmološkog (ili heideggerovskim rječnikom rečeno: vremena brige tubivstvovanja i „običnog“ vremena predstavljena trenucima u linearnom nizu).

Referencija ili refiguracija?

Suprotstavljenost historiografske i fikcionalne naracije, od kojih prva nastoji ponovno ispisati proživljeno, a druga pružiti niz imaginativnih varijacija ponajprije se, kao što je bilo riječi, ogleda u načinu na koji se odnose prema vremenu. Konstruiranje povijesnoga vremena uspostavlja vezu između kozmičkog vremena i življenog vremena, čime ublažava njihove aporije koje iz njihova odnosa proizlaze, a pripovjedna fikcija, bez obaveze da se drži linearne predodžbe o protjecanju vremena (čak s mogućnošću da je iskoristi kao kontrast), istražuje nelinearne odlike fenomenološkog vremena, što Ricœur smatra glavnim doprinosom fikcionalne priče razrješavanju filozofskih aporija (usp. RICŒUR 1985, 237). Na ovoj se razini razumijevanja aporije vremena pokazuje ponovno srodnost historiografske i fikcionalne naracije. A to je, zapravo, razina refiguracije vremena.

Za Ricœur pojam refiguracije valja razumjeti polazeći od referencije. On odbacuje uobičajenu definiciju referencije kao denotativna odnosa neke vrste znaka i neke pojave jer ne želi zanemariti transformacijski aspekt odnosa teksta prema stvarnosti. Tekst ne može „označavati“ nešto kao što riječ označava pojam. Za Ricœur referencija je najšire shvaćen odnos prema stvarnosti. Kada je, pak, riječ o historiografskom i fikcionalnom tekstu, za njihov odnos prema stvarnosti radije upotrebljava složeniji pojam refiguracije. Refiguracija

³¹ Ricœur ističe svoj dug Emmanulu Levinasu („La trace“ [Trag], u: *Humanisme de l'autre Homme* [*Humanizam drugog čovjeka*], Montpellier: Fata Morgana, 1972, 57-63) i njegovu shvaćanju traga kao nečeg što istodobno skriva i otkriva (usp. RICŒUR 1985, 226).

podrazumijeva preobražaj stvarnosti koja je najprije „prefigurirana“ u svijesti autora teksta, zatim „konfigurirana“ u tekstu, a tek onda, kroz proces čitanja, u susretu „svijeta teksta“ (ili „horizonta teksta“) s čitateljevim svijetom, preoblikovana u virtualno iskustvo koje vodi spoznaji i samospoznaji. Historiografska i fiktionalna naracija su suprotstavljene u pretenzijama, ali su srodne u konfigurativnim postupcima i refigurativnim učincima.

Da bi grupirao različita stajališta s kojih se može prići problemu referencije u historiografiji, upotrebljava pojmove „isto“, „drugo“ i „analogno“. U znaku „istog“ Ricœur ubraja većinu teorija historije koje vidi kao nastojanje historije da sebe shvaća kao nadilaženje distance između povjesničareve sadašnjosti i prošlosti, reaktualiziranje i uprizorivanje prošlosti, poistovjećivanje s njom. Collingwoodova *Ideja historije*³² tipičan je primjer takvoga teorijskog stajališta. Autor podrazumijeva analitičku metodu u tri faze: dokumentarističku, imaginativnu i fazu ponovnog odigravanja (*reenactement*) prošlosti. Na temelju Collingwoodove metode, koja pretendira biti spoznaja duha, Ricœur zaključuje da, ma koliko povjesničar težio doprijeti do misaonog sadržaja prošlih zbivanja, on, zapravo, uvijek artikulira samo svoju misao o tome. U znaku „drugog“ Ricœur propituje teorije historije u kojima se inzistira na drugosti prošlosti, na nemogućnosti nadilaženja vremenske distance te na apologiji različitosti (posebice je to slučaj u teoriji Michela de Certeaua³³). To stajalište definira kao „negativnu ontologiju prošlosti“ koja je, u odnosu na reaktualizaciju prošlosti, druga krajnost. „Analogno“ je pojam što ga Ricœur uvodi kao treću mogućnost razmišljanja o historijskoj referenciji i primjenjuje ga na historiografske pristupe koji spajaju pojedinačne doprinose prethodna dva. Pod analogijom razumije sličnost u odnosima, a kao primjer teorijske artikulacije navodi teoriju Haydena Whitea. White u teoriju historije uvodi teoriju tropa otkrivajući udio retorike u predstavjačkoj funkciji historiografskog teksta. Mehanizmi djelovanja četiriju glavnih stilskih figura – metafore, metonimije, sinegdohe i ironije – nalaze se, po Whiteu, u temeljima historijske imaginacije i tvore njezinu dubinsku strukturu (usp. WHITE 1973, 38). Na temelju dominacije određenog tropa White karakterizira tipove historijskog mišljenja: prosvjetiteljska teorija historije tako bi bila ironička, romantičarska metaforička, a Hegelova sinegdohalna.

Za Ricœurovu analizu odnosa historije prema realnosti whiteovski shvaćen historiografski tekst važan je utoliko što ga White definira kao „model“, „sliku“ ili „ikonu“ te stoga što smatra da je „svaki diskurs kognitivan kada je riječ o njegovim ciljevima, a mimetički kada je riječ o sredstvima“³⁴ te da „historija nije u manjoj mjeri oblik fikcije nego što je roman oblik historijskog predstavljanja“, što podupire Ricœurovo shvaćanje ukrštenih referencija, tj. tvrdnju o konvergentnosti i komplementarnosti dvaju vidova narativnog diskursa. Ricœur zaključuje: prošlost se ponavlja u obliku teksta s težnjom da postigne „istost“; ona je, neizbježno, uvijek „drugo“ u odnosu na historijski tekst i u njemu ne može biti realno prisutna, dok „analogno“ u sebi zadržava i ponovno uprizorenje i distancu („biti kao“ istodobno je i biti i ne biti; RICŒUR 1985, 281).

³² *The Idea of History*, Oxford: Clarendon, 1956.

³³ *L'Absent de l'histoire (Odustan iz povijesti)*, Paris: Mame, 1973; *L'Écriture de l'histoire (Pismo historije)*, Paris: Gallimard, 1975; *Histoire et psychanalyse entre science et fiction (Povijest i psihoanaliza između znanosti i fikcije)*, Paris: Gallimard, 1987.

³⁴ Usp. *Tropics of Discours (Tropi diskursa)*, Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press, 1978. Vidi u: RICŒUR 1985, 280.

Teorijsko ispitivanje odnosa koji se prema prošlosti uspostavljaju u okvirima, kako Ricœur veli, „velikih žanrova *Istog*, *Drugog* i *Analognog*“ otkriva načine prelaženja vremenske udaljenosti između traga od kojeg povjesničar polazi i prošlosti iz koje trag potječe. Historiografski pokušaji sve tri vrste ostvaruju „prijelaz“, veli Ricœur, u kakvom se udaljenost zamjenjuje posredovanjem. Dijalektička struktura toga posredovanja je, zapravo, najbliže određenje referencijalnog odnosa u historiografiji.

* * *

U teorijskim promišljanjima nakon Ricœurova *Vremena i pripovjednog teksta*, nije se dogodio bitan pomak: još uvijek se historija nalazi na nekom „neodlučivom mjestu između žanra i diskurza, odnosno između poetike i retorike“ (BITI 997, 290). Jedino, mjesto s kojeg se taj problem promatra i samo biva potkopano.³⁵ Zapravo, koliko god se historijska znanost trudila braniti „stvarnost“ u svojim tekstovima „u smislu da su ono o čemu tekst govori mogli vidjeti svjedoci prošlosti“, stvarnosti kao takve, neovisne o čovjeku i njegovoj sposobnosti da je razumije i prepriča, nema – postoji samo odnos prema pamćenju!³⁶ „Ništa – po Ricœuru – nije pogodnije od priča o vremenu za istraživanje prostora smisla što ga otvara zahtjev za autentičnim preuzimanjem naslijeđa koje jesmo, u odnosu prema sebi samima u projekciji naših najvlastitijih mogućnosti“ (RICŒUR 1985, 250).

Izvori i literatura

- BITI, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- CHARTIER, Roger (1988), *Débat sur l'histoire*, *Esprit* 140-141, Paris.
- DOSSE, François (2004), *Paul Ricœur, Michel de Certeau et l'Histoire: entre le dire et le faire*, Paris: Éditions en ligne de l'École des chartes (ELEC)
elec.enc.sorbonne.fr/document8.htm.
- FRYE, Northrop (1979) *Anatomija kritike*, prev. Giga Gračan, Zagreb: Naprijed.
- HEIDEGGER, Martin (1988²), *Bitak i vrijeme*, prev. Hrvoje Šarinić, Zagreb: Naprijed.
- HUSSERL, Edmund (1990), *Kriza europskih znanosti i transcendentalna fenomenologija*, prev. Ante Pažanin, Zagreb: Globus.
- LA CAPRA, Dominick (1985) *History and Criticism*, Ithaca – New York: Cornell University Press.
- LA CAPRA, Dominick (2001), *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- NIETZSCHE, Friedrich (2004), *O koristi i štetnosti historije za život*, prev. Damir Barbarić, Zagreb: Matica hrvatska.

³⁵ Dominick La Capra (LA CAPRA, *Historija i kritika*) je rekao da bi povjesničari trebali biti sumnjičavi prema premoći svojega spoznajnog položaja u odnosu na povijesne izvore jer ti izvori neprimjetno predodređuju način na koji će biti prepoznati.

³⁶ Ricœur historijsku znanost definira kao „učenu baštinicu pamćenja“ (*héritière savante de la mémoire*; RICŒUR 2000, 304).

- RICŒUR, Paul (1955), *Histoire et vérité*, Paris: Éditions du Seuil.
- RICŒUR, Paul (1980), Pour une théorie du discours narratif, dans: *La Narrativité*, ed. Dorian Tiffeneau, Paris: CNRS, p. 5-49.
- RICŒUR, Paul (1983), *Temps et récit I: L'intrigue et le récit historique*, Paris: Éditions du Seuil.
- RICŒUR, Paul (1984), *Temps et récit II: La configuration dans le récit de fiction*, Paris: Éditions du Seuil.
- RICŒUR, Paul (1985), *Temps et récit III: Le temps raconté*, Paris: Éditions du Seuil.
- RICŒUR, Paul (1986), „Qu'est-ce qu'un texte?“, dans: *Du texte à l'action: essais d'herméneutique*, Paris: Éditions du Seuil.
- RICŒUR, Paul (1995), *La critique et la conviction*, Paris: Calmann-Lévy.
- RICŒUR, Paul (2000), *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris: Éditions du Seuil.
- VILLELA PETIT, Maria (1988), „Thinking History: Methodology and Epistemology in Paul Ricoeur's Reflections on History from *History and Truth* to *Time and Narrative*“, in: *The Narrative Path. The Later Works of Paul Ricoeur*, ed. Peter Kemp i David Rasmussen, Cambridge – London: The MIT Press.
- WHITE, Hayden (1973), *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- WHITE, Hayden (1989), Vrijednost pripovjednosti u predstavljanju zbilje, prev. Mladen Kožul, *Rival 1-2/II*, Rijeka.
- WRIGHT, Georg Henrik von (1975), *Objašnjenje i razumevanje*, prev. Aleksandar Pavković, Beograd: Nolit.

Narrative in Historiography

This paper deals with the relation between fiction and history as defined by Paul Ricoeur in his book called *Temps et récit*. Ricoeur gradually elaborates his thesis, dealing first of all with the works of authors who negated the narrative character of history (for example Aron, Marrou, Braudel, Hempel, Frankel, Dray, von Wright), and then with the authors supporting that idea (for example Danto, Gallie, White, Veyne). Ricoeur dealt with the processes of explanation, understanding and interpretation as well. History, according to him, despite its entire documentary, nomological and scientific pretensions, has to be understood as a form of narrative, but it is equally important to define precisely what that narrative is. History, Ricoeur argues, no matter how much it tries to defend the “objective reality” in the texts of historians, is in fact always and only the particular attitude towards memory.

Ključne riječi: historija, fikcija, historiografija, naracija, narativno razumijevanje, referencijalnost, refiguracija vremena.

Key words: history, fiction, historiography, narrative, narrative understanding, referentiality, reshaping of time.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 39

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2007.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 39

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2007. godine

Naklada

400 primjeraka

